

БОГДАН ГАВРИЛОВИЋ

**О ЖИВИМ СИЛАМА
НАРОДНОГА ЈЕДИНСТВА.**

(РЕКТОРСКИ ГОВОР НА ОВОГОДИШЊОЈ СВ. САВ-
СКОЈ ПРОСЛАВИ У УНИВЕРСИТЕТУ У БЕОГРАДУ).

ПРЕШТАМПАНО ИЗ „СРПСКОГ КЊИЖЕВНОГ ГЛАСНИКА“.

БЕОГРАД, 1922.

ШТАМПАРИЈА „ДАВИДОВИЋ“, ПАВЛОВИЋА и ДРУГА
ДЕЧАНСКА УЛИЦА 14.

О ЖИВИМ СИЛАМА НАРОДНОГА ЈЕДИНСТВА

Три године је прошло откако је завршен велики светски рат. По интензитету и величини пламена који се у њему био јавио; по упорности којом се водио, и по последицама које је изазвао, тај рат, без сумње, баца у присенак све досад у историји света забележене ратове и сукобе — чак и оне највеће и најкрвавије. Не војске појединих држава, но читави оружани народи сударише се на разним копнима и по разним морима у једном силном налету, у коме ће се појавити све моралне енергије и сви извори огромне материјалне снаге једне од врхунца развијене цивилизације. И слике, оцртане у нашој свести о потхватима Александра Великог и историјски знаменитим акцијама једнога Ханибала, Цезара, Тамерлана и Наполеона — све те слике губе своју светлост и бледе у својим бојама на мучним и језовитим сценама последње велике историјске драме, која ће се, и без наше кривице, једним делом и у свој одвратној суровости својој, одиграти и на нашој родној грудима и учинити да цео наш живот — и унутрашњи и спољашњи — прође кроз очајно дуг низ мена, страшних криза и највећих искушења.

Али, *vivere est militare*. И по томе закону природе ушла је Србија године 1914 у титанску борбу против једнога непријатеља коме је још на Берлинском Конгресу Европа дала санкцију за вршење једне неправде, из које ће, по речима Г. Поенкареа, изаћи „почетак серије атентата на народну вољу“. Тим атентатима служила се Дунавска Монархија, срећом, и у спољној и у унутрашњој политици својој и у њима је, без сумње, један од главних узрока њезине катастрофе. И ако значајна по развитак централних и југоисточних области Европе, та катастрофа сама собом ипак не би могла у моралној социјалној и политичкој атмосфери целога света изазвати она велика и радикална поремећења која нам је рат у наслеђе оставио.

Аустрија је на име, по признању самога Метерниха, свакад у својим политичким концепцијама и идејама за сто година заостајала иза осталих великих држава европских, и у њезиној државној организацији није се могао видети категорички императив оне политичке свести која се у току XIX века јасно формирала у погледима и идеологији целога културног света. Поред тога, она није имала своју националну језгру и, према свему томе, она ни

морално, ни физички није у своме империализму могла представљати силу, довољно јаку да наметне своју власт и своје господство целој свету — силу која би, поред осталог, већ и по томе била права опасност за човечанство. И у колико се империализам у Аустрији и појављивао, тај империализам би био само бледа слика оног империализма силе који се још за време Фридриха Великог и, затим, за ере Бизмарк-Трајче-Ниче-ове зацарио био у души немачкога народа.

По своме стабилизираном географском положају, по својим историјским ревиндикацијама и аспирацијама; по своме културном утицају, који је далеко био наткрилио границе Европе и из дана у дан бивао све већи и већи — по свему томе немачки народ није имао разлога да изазива рат. Још мање је он из материјалних разлога смео завитлати једну буру која ће се стишати тек у економској катастрофи целога света. Баш у економском погледу, пред сам рат, немачки народ се и боље и брже развијао но и један други народ у свету¹, и познати захтеви његови по којима би требало и он да дође до „мало присоја“, нису били ништа друго до једна превара и лаж. Праве разлоге за изазивање рата треба према томе тражити на другим странама — у области моралних сила, у савести и нарочитој структури психе немачкога народа, у његовим концепцијама правде и слободе, до којих ће он ухваћен идејом силе, у правом пароксизму доћи, и које ће он, на жалост, и са катедара својих университета проповедати и научно утврђивати. И опијен и избезумљен том идејом силе, која је постала филозофијом, па чак и религијом народном, ушао је тај народ у рат газећи светињу уговора, пљачкајући приватну имовину, убијајући старце, жене, па чак и невину децу, и палећи и рушећи знамените културне тековине једне прошлости којој је било намењено да данас у рушевинама катедрале у Ремсу, у пепелу библиотеке у Лувену и разореним институтима и попаљеним и покраденим библиотекама нашег Университета, изнесе у једној слици питоме и меке црте своје славе, своје лепоте и свога значаја, са грубим и тврдим цртама незапамћеног варварства и нечувене бруталности.

Али оне тридесет и две гранате које су се зариле у зидине нашег Университета и уништиле толике и нама свима тако драге тековине двеју знаменитих генерација — те гранате нису могле да разбију, још мање да ослабе и угасе дух који се међу њима био вио — онај исти дух који је 1914 године натерао Србију да, бранећи своје морално право, своју част, своје достојанство и свој мир, уђе

у рат, — у онај страшни рат у коме ће четвртина народа њезиног помрети, да би цео народ од Триглава до Вардара могао живети.²

У тим тешким моментима поставило се било не само за народ у Србији, већ за цео народ наш, само једно питање — питање опстанка — питање које по значају својему у целој нашој прошлости никада није имало толико и етичке и политичке садржине као тада.

Србија је у то време била моравско-вардарска земља, а Аустрија је поред осталих земаља држала у својим рукама басен средњег Дунава и Јадранско Приморје са Загорјем. Многим примерима из прошлости може се међутим утврдити да су те три географске јединице свакад представљале једну културну и економску целину, и у томе и јесте узрок што су све „државе које су владале једном од тих географских јединица, тежила да завладају и осталим двема или бар једном од њих“. И тако је до сукоба између Аустрије и Србије већ и по томе морало доћи. С друге стране тај сукоб је био на помолу и стога што су све те три географске јединице етнички представљале једну целину — целину нашег народа, у коме ће се на прелому XIX и XX века тежње за уједињењем нарочито јасно оцртати. И тако је у оном периоду времена у коме је национална мисао у целом народу нашем дошла до највећег полета, морално право несумњиво било на нашој страни.

Стварајући међутим међу нама расцепе, не бирајући при томе средства и одржавајући културним пезурама силе које су нас разједињавале, непријатељи наши зачели су далеко пре рата у себи наду да су себе добро заштитили и обезбедили. Та иста нада будила се и за рата у њиховој души, и то не само на фабулозној Хинденбурговој Линији, већ и на нашем фронту, на положајима које су држали на Кајмакчалану и огранцима његовим. Али су се они страшно преварили! Јер овај рат је после битака код St. Quentin-а и Cambrai-а у коначној ликвидацији својој не само уништио читаву једну цивилизацију, већ се иза њега у исто време у триумфу права, правде и слободе зачео први *nucleus* једног сасвим новог света и једног сасвим новог живота, чије се манифестације данас не могу ни наслутити, а камо ли тачно оцртати. Али једно је ипак јасно: јасно је да је у том свету народна мисао у нас од продора наших јуначких пукова на Ветренику и Соколу начинила двери кроз које ће она проћи и ући у ослобођену и у уједињену отаџбину нашу, — у онај заједнички народни дом чије су контуре

у маломе повучене биле, још у далекој прошлости, у концепцијама и творевинама Људевита Посавског (810 г.) и Краља Твртка Босанског (г. 1377 и 1390).

На тој и још ранијој прошлости вреди се, мислим, задржати један тренутак, јер ће нам закључци до којих ћемо доћи објаснити читав низ појава које прате нашу историју.

Познато је да је наш народ са етнички скоро идентичним племенима својим у VII веку населио земље у којима и данас живи. Те земље су биле на границама два посебна света — источног и западног. Разлике у животу, у идејама, у погледима — једном речи, разлике у менталитету та два света биле су велике, тако велике да се оне током историјског развитка ни до данас нису могле изравнати. Одмах у почетку свога живота у новим земљама и приликама запао је дакле наш народ под утицај двеју потпуно различитих културних сфера, но поред свега тога може се рећи да је хрватски народ више био везан за запад и утицаје западно-римске културе, док је српски народ, са географског положаја свог, једним делом својим загазио јако у сферу источну, у сферу утицаја источно-византијског света, а другим делом у сферу западну.³ Али, и ако је то тако било, ипак се у животу и једних и других — и Срба и Хрвата — виде „не сасвим незнатни уступци најближег суседства другог света“.

У тим културно различитим сферама примили су Срби и Хрвати и хришћанску веру,⁴ и при том прелазу у хришћанство истичу се неки врло карактеристични и, чини ми се, у исто време и врло важни моменти.

У вери је — или, тачније да кажем, бар тако би требало да буде — у вери је изражен унутрашњи човек, а живот, спољни живот његов, не би смео ништа друго бити до верна слика његова унутрашњег живота. Са тих разлога променом вере врше се значајни преломи у унутрашњости нашој, и већ и по томе не би се могло *a priori* узети да је до тих прелома могло доћи без нарочитих реакција. Ми нисмо због вере убијали хришћанске мисионаре, као што су то чинили Германи — бар о томе помена нема — и што је нарочито значајно, баш и кад бисмо их и убијали, убијали смо их из сасвим других разлога. Наша стара, паганска вера била је етичком садржином својом блиска хришћанској⁵, и по томе могли бисмо не наслутити, но закључити да је већ у структури тадашње колективне психе народне дубина изражена као основна, примордиална

црта њена. Што се опет с друге стране прелаз у хришћанство по-ступно вршио и у српском и у хрватском крилу народном, то нам та чињеница потврђује да наш народ још у оно време — у време готово потпуног мрака свог — није лако напуштао традиција својих и свести која се у њима огледала.

Једина реакција већег стила јавила се у то време код Срба, али не због вере, већ због тога што су сматрали „да им је нова вера од државне власти силом наметнута“. Познате бунџијске прте јављале су се дакле још тада у српској психи, и оне ће се, нарочито за робовања Турцима, још јаче развити и током векова одсевнути не само у свима акцијама српскога народа, већ и у свима правцима његове снаге — чак и у области моралног и интелектуалног развитка његова.

И кад се тим двома цртама српске психе дода и она коју је Г. Цвијић назвао самосвојношћу њезином⁶ и на коју се он често, врло често, враћа у својим студијама о психичким особинама народним, онда мислим да би се могло доћи врло лако до објашњења: зашто се црква Св. Саве — та збиља света, знаменита, национална, српска црква — садржином, значајем и снагом својом толико разликује од осталих православних цркава, и зашто је она са животом народним толико срасла, да до сукоба између те цркве и народа никада долазило није. И кад је каткад до сукоба између цркве и народа у много познија времена и било дошло, у тим сукобима је народ српски бранио цркву Св. Саве од представника службене цркве своје, који су по мишљењу његову били у тим моментима напустили велике атрибуте његове националне цркве.

Та самосвојност није само карактеристика српске психе. Она се јавља и у хрватском делу нашег народа, који је још за почетка свога новог живота тежио да тај живот добије словенско народно обележје, и она се, у далекој прошлости, оцртава најбоље у глаголизму, који, као што је познато, не обухвата само цркву и језик, већ и све остало што је „јавном животу давало словенско обележје одвајајући га донекле од космополитског господства латинштине“⁷. Али словенска миса и глагољско писмо су значили јачање словенске, народне мисли, а томе су се одупирали поред Рима и други фактори, који су имали значаја у земљама у којима су Хрвати живели, и тако су се та миса и глагољско писмо само у једном делу хрватског народа зачели, и у том делу, поред велике и историјски знамените борбе, и до данашњег дана и одржали. Пошто је католичка црквена организација у тој борби јача била од

тежње хрватског народа за својом самосталном народном црквом, црква у хрватском делу нашег народа није могла постати национална организација, и зато је сав средњевековни карактер хрватског јавног живота био само делимично словенски, и зато се словенско обележје тога живота јавља само у уским границама глагољске писмености. Вреди само поменути да је тај црквени језик, који се одржао у хрватских глагољаша све до данашњег дана, одмах после преокрета који су изазвали словенски апостоли Ћирило и Методије био у средњем веку наш заједнички српско-хрватски књижевни језик, и да се он као такав јављао — као прва црта српско-хрватског културног јединства — исто онако у источним, као и у западним деловима српско-хрватских земаља.

Али поред све те културне заједнице настаће разлике у свести српског и хрватског дела нашег народа и услед других историјских процеса. Држава Људевита Посавског је била кратког века и одмах после њене пропасти постале су, скоро у исто време, и прва српска и прва хрватска држава — она у Загорју, ова у Приморју — свака са нарочито израженом културном и политичком свести. Те државе су у току векова пропале, али су оне уз друге разлоге у души српско-хрватског народа изрезале две посебне свести: свест српску и свест хрватску, које су често мењале свој обим, своју садржину и своје значење, све док се нису претопиле и слиле у једну и културну и политичку мисао и у том процесу створиле и дефинитивно утврдиле и садашњу српско-хрватско-словеначку свест.

Нама је немогуће — и ако је тај проблем од великог значаја и по историјској, и по другим странама својим — нама је немогуће истаћи све живе силе које ће у народном животу пробудити многе успаване енергије и постати важним факторима у формирању те опште народне свести, која се све више и све одређеније јављала у многим покретима националне мисли, нарочито у оним знаменитим покретима на прелому XIX и XX века, у којима је она после дугог гибања и повијања добила своје одређене контуре и општу народну санкцију. Ми ћемо се ограничити, у оцртавању процеса који ће ту свест изазвати, само на најважнијим моментима и одмах ћемо поменути да се она током XIX века бицентрично развијала, тако да је она у целом XIX веку била разбивена на два круга: на посебни српски и посебни хрватски круг. И кад се уоче све прилике кроз које је наш народ пролазио у току XIX века, онда се мора рећи да је не само до те подвојености морало доћи,

већ да је та подвојеност учинила да се спасе и у целини појави и општа народна мисао. Питање је наике врло велико да ли би се Хрвати са свог, и географски и политички, изузетно мучног положаја могли одржати као једна етничка целина, да је у XIX веку српска национална идеја, коју они нису могли ни разумети, а камо ли примити, била једина организаторна национална идеја. У том бицентричном систему био је хрватски део нашег народа у много горем положају него српски, и зато се он, кад с већом, кад с мањом надом у успех, али свакад топло и искрено, залагао у разним националним покретима да дуални карактер народне мисли измени. Ми ћемо одмах видети како ће постајати ти кругови који ће захватити посебне народне свести, како ће се они пресецати и укрштати и, најзад, и претворити у један круг, који ће обухватити цео наш српско-хрватско-словеначки народ као један национално-политички и национално-културни организам.

Деветнаести век је век демократизма и национализма. У томе веку реч народ мења оно значење које је она вековима дотле имала у политичком речнику. Живе силе које су до тога века покретале стварање држава, биле су или у владарима, или у олигархији, или у цркви, или у вери. А после француских енциклопедиста и онога врења које су они својим идејама у Великој Француској Револуцији изазвали, место тих сила појавиле су се као нове историјске живе силе: народ и друштво и њихове многоструке и често и потпуно диспаратне тежње. Те нове живе силе ће током XIX века неке од оних сила које су дотле у историјском развоју биле од еминентне важности, сасвим уништити, а неке знатно ослабити и изменити. И тек после тих процеса могао је демократизам захватити народе континенталне Европе и отворено ступити у борбу са државама које су суревњиво чувале и браниле традицијом наслеђене и историјом створене основе своје.

Први дериват тога демократизма био је дух народности, а дух народности, каже Сорел, то је идеја „да народи имају права да располажу сами собом, да људи који имају свест да припадају једној и истој нацији имају права да образују нацију, да је независност за сваку нацију начело живота и достојанства њезиног“.

У томе веку демократизма, одмах у почетку његове владавине, ствара се под Карађорђеом, на југоисточном огранку масива народног, нова српска држава: држава сељака, земљорадника и сточара;

држава териториално мала; држава потпуно лабилног географског положаја; држава патриархалног живота и примитивне патриархалне културе. Укљештена између двеју великих сила, Аустрије и Турске, које своје старе обрачуне још нису ликвидирале; на самим вратницама Истока и Запада, — она се, тако би бар изгледало, као историјски феномен пре требала угасити но одржати. И ми бисмо се данас, збиља, *sine ira et studio* могли запитати у чему су биле потенциалне, унутрашње и латентне силе те државе која је у поступном развоју своме до толике моћи дошла, да је у најважнијим и најкритичнијим моментима своје историје могла извршити своју велику и политичку и националну мисију.

Цео српски народ допао је, после пропасти старих српских држава, турскога ропства, и у томе ропству, које је са насиља било тешко, врло тешко, дошао је он, посред тих свирепих прилика у којима се његов живот развијао, ипак и до неких знаменитих тековина.

Сурови и силеџијски режим турски учинио је, пре свега, да је српски народ у својој колективној души — души осетљивој, покретљивој, души која чезне за вишом Божјом правдом — створио и формирао највеће резервоаре народне снаге.

Даље, како се под турском управом стара српска властела ископала, како је цео народ постао рајом, то је тим и цео народ добио тип потпуно хомогене социалне структуре, а по тој страни његова живота дошло се до двеју тековина: једна је у томе што се цео народ осетио као једна целина према заједничком тлачитељу свом, а друга у томе што је тотално социално изједначење за собом повукло и тоталну демократизацију његова живота. Услед тога су, одмах по стварању нове државе српске, тежње за демократским режимом биле тако јаке да су оне, својом елементарном снагом, у даљем развоју дефинитивно одредиле демократски тип држави. Тај демократски дух постао је дакле израз једне црте која се у психи српскога дела нашега народа формирала за време његова робовања Турцима и он је, као такав, можда јаче развијен у њему но и у једном другом народу у свету.

Аустрија је као реакционарна и феудална земља свакад била против демократизма, али поред свега тога, ни она демократски дух у оном делу народа који је под њом био никада није могла угасити. Баш у оно време у коме се у Аустрији реч демократија готово

није смела ни поменути, ратовали су у Нидерландији с Французима наши граничари као аустријски војници, и Бартенштајн каже за њих⁸ да „ни мало не таје како милују француска начела слободе“.

Али је тек у слободној земљи српској, у Србији, тај дух могао доћи до правог израза и правог значаја свог, и зато је Србија можда и била једина земља у којој су речи: држава и народ имале апсолутно исто значење. По Кантовој теорији о држави, држава као етичка установа треба да буде творевина свесног и слободног човека и за човека. Наш демократски народ у Србији, у оно време кад се његова држава стварала, није знао за Канта, а створио је државу за човека, и у тој и таквој творевини била је изванредна снага његова. И, ако је Луј XIV за своју личност могао рећи: *L'État, c'est moi*, у Србији је, ван сваке сумње, народ као колективна личност то исто за себе могао рећи, а последице свега тога биле су огромне.

У нас се обично каже да је у Вуковој борби за народни језик јасно оцртана афирмација народне свести, али ја мислим да је она имала много шири и много дубљи значај. Национална свест народа нашег који је у Србији живео, то је једна специфична свест, и она се садржином својом разликује од националне свести, рецимо, оног дела српског народа који је живео изван Србије, а највећа је разлика међу њима у томе што се национална свест народа у Србији по својој садржини и обележју увек поклапала са државном свести, док је на другим неким странама нашега народа национална свест раније била у потпуној супротности са државном свести. И прави значај Вукове борбе је у томе што је победа Вукових начела учинила да се одмах с почетка цео јавни, државни и културни живот почео, или тачније, морао почети развијати на народној основи.

Гај је рекао за српски народ ову знамениту реч: „Код Срба је све народно — од олтара до чобанина“. То је у великим потезима тачно, али то је апсолутно тачно само онда кад се говори о оном делу народа српског који је живео у Шумадији, томе знаменитом нукелусу наше садашње државе. Из те етнички активне области струјали су од тог времена јаки етнички таласи на све стране, нарочито на север и запад, и зато су у самој Србији све институције — и војска и црква и школа — биле националне институције, националне у оном широком смислу, и зато је — неће ми се, мислим, замерити ако то с нарочитим поносом истакнем — зато је и наш Универзитет у Београду по великој концепцији народних идеала и по обиму свога рада, био не само космополитска,

научно-просветно-културна, већ у исто време и у истој мери и велика државно-национална институција.

Али има и других тековина до којих је српски народ дошао живећи под Турцима. Народно-црквена организација за владе Немањића распростирала се само на области старе српске државе. Обновом Пећке Патријаршије под Турцима (1557 год.), распростра је међутим њена област на све земље од Будима до испод Скопља, и тако је она, као велика национална организација, окупила у чврсту заједницу готово све Србе, будећи и одржавајући у њима свете традиције старе прошлости.

Уза све то дошла је народна поезија, у којој је слављено све што је, по народном схватању, било од значаја по народ и његову прошлост, и врло је вероватно да народној поезији у стварању националне свести и у процесу стварања унутрашњег народног јединства припада прво место. Безбројни морално-психолошки елементи народних песама морали су у деловима народним изазвати моралну солидарност, а ова је несумњиво у свима перипетијама историјско-културног развитка најреалније и, можда, и једино апсолутно обележје једне нације.

Тако се национално-демократска свест развила у српском делу нашег народа далеко пре XIX века и она се, услед историјских чињеница и јаких црта које су те чињенице изазвале у структури народне душе, у свима моментима историјским — моментима често критичним и врло неповољним — јавља готово као постулат крви живог организма народног, и на тај начин добија обележје елементарне силе која не преза од жртава и напора највећих размера.

Та свест је ударила психички тип разним облицима српског национализма и из ње је поникао и рационалистички национализам Доситеја Обрадовића, и романтични национализам Светозара Милетића, и реалистичко-социални национализам Светозара Марковића и, најпосле, с краја XIX и с почетка XX века, као синтеза свих праваца националних струја и идеја у Срба, Хрвата и Словенаца, данашњи реални национализам, који својом садржином и својом идеологијом све Србе, Хрвате и Словенце обухвата као један јединствени народ.

И ако је тај реални национализам унутрашњом садржином својом ван сваке сумње на српским странама наше земље изражен још концем XVIII века у национализму Доситеја Обрадовића; и ако је он по тој садржини добрим делом оцртан касније и у концепцијама Вуковим и одмах затим и у идејама познатог Омладинског

Покрета из шездесетих година прошлог столећа, он је ипак, и по својој унутрашњој садржини, и по своме спољашњем облику, добио своје обележје тек у идеологији оних културних покрета који се у крилу хрватскога дела нашег народа јавише у другој и трећој четврти прошлога века.

Стање у коме се налазио хрватски народ пре тих покрета било је очајно, а разлике у животу Срба и Хрвата биле су тада велике, веће но икад. И у средњем веку било је знатних разлика између њих, али је бар било и неке унутрашње сродности. За турског доба је међутим те сродности нестало, а од великих разлика које се јављају почетком XIX века у унутрашњем животу Срба и Хрвата дошло је због тога што су се у том историјском периоду и једни и други развијали у — политички, културно, социално и економски — сасвим различитим приликама и срединама. Српске државе је истина у том историјском периоду нестало, али је народ српски и даље живео; међутим је Хрватска, као држава, у том времену како тако живела и постојала, али је у њој народ био умро и опасност је била врло велика да се он, као нација, не угаси.

Али, и ако Хрвати у том времену нису имали своју самосталну државу, они су, у тежњи да је колико толико одрже, ступали под уговором у везе с другим државама, и кад се није већ могла одржати хрватска држава са свима атрибутима њезине власти, оно је бар било очувано њезино државо-правно обележје, и због тога је и борба у Хрватској имала државо-правни карактер, а у процеси-ма које би народ хрватски водио, судио би му увек онај који је био оптуживан. У тим борбама истицало се нарочито старо, патриотско хрватско племство, позивајући се свакад на државно право, и како то право није било национално, већ териториално, то је и патриотизам тога племства обухватао као целину територију, а не народ и његово јединство.

У том времену у Хрватској, као и у свима средњевековним државама, народ није имао никаквог утицаја у јавном и политичком животу. Он је слушао сваку власт, а непосредне власти његове — црква, властела, Беч или Пешта — са својих специфичних интереса нису ишле за тим да га дигну из оне летаргије која га је била захватила.

Пре свега народ хрватски је морално био под утицајем своје космополитске цркве, а та црква је — као универсална црква — свакад тежила за тим да својом идејом подједнако обухвати и

изједначи све народе: она је, другим речима, анационална. Ми говоримо, разуме се, само о католичкој цркви и њезином принципу, а не о католичком свештенству, и појава једнога Дивковића, и појава једнога Качића Миошића и народног бискупа Врховца, и светле и велике личности једног Штросмајера или једног Рачког, ни у чему не могу ни у хрватским странама наше земље у суштини да измене прте космополитског карактера католичке цркве.

С друге стране се опет са феудалног уређења државе није могла да развије ни демократска свест у народу, који је и иначе, и национално и политички, био угњетаван било од Беча, било од Пеште. И тако је хрватски народ у ону широку и историјски знамениту арену у којој је право народа било највећи диспенсатор цивилизације и културе, ушао као етнички аморфна и инкохерентна маса без националне и демократске свести и чак и без унутрашње солидарности; он је као што то каже један хрватски писац, ушао био у XIX век „растрган, без националне етике и са сломљеном кичмом“.⁹

У то време тоталне потиштености хрватског народа пада Илирски Покрет, из кога ће се родити национално Хрватство ондашњег времена. Проблем пред којим је стајао Гај, вођа тога покрета, био је врло тежак. Требало је успаване, разноликим традицијама диференциране и разноликим провинциалним управама растргнуте масе повезати у једну целину и васкрсом националне мисли створити основе новом животу.

„Народ без народности јест тијело без кости“ — то је била мисао Гајева, мисао која га је повукла у борбу у оно време у коме су струје национално-романтичног покрета биле захватиле целу Европу, а поред ње и цео словенски свет. На челу тог покрета у Словена била су два велика апостола словенске мисли и словенског јединства, Јан Колар и Павле Шафарик, обојица Словаци по рођењу.

Ученик њихов, наш Гај, угледајући се на своје учитеље, учинио је због велике идеје јединства народног исто оно што су и они, *mutatis mutandis*, већ учинили били. Због те идеје одрекао се Гај једне драгоцене светиње своје, заменивши свој кајкавски језик, с којим се у књижевности већ беше појавио, штокавштином, која је у правопису и језику Вукову и богатој ризници српског народног блага, у народним српским умотворинама, нашла свој најсавршенији и најпотпунији израз.¹⁰ А то одрицање од свог матерњег језика, у оно време и у оним приликама, потврђује колико је Гај који је

у идеји својим илиризмом обухватио све Јужне Словене, па међу њима, природно, и Словенце, био уверен да ће јединство језика за собом повући и јединство целог народа илирског. Њему, Кај-кавцу, је свакојачко био словеначки језик ближи од српскога, али ни у борби коју је имао да издржи због тог језика са Прешерном и Копитаром, он није попустио, и остао је нарочито из политичких разлога при својој првобитној замисли, која је у осталом још много раније, с краја XVII и с почетка XVIII века, била оцртана у идејама и списима дворског саветника, Сењанина Павла Ритера (Витезовића); и Загорца, језуите Андрије Јамбрешића. И да су се Прешерн и Копитар били јавили у словеначком народу после Илирског Покрета, или да значајем свога рада — који и данас чини част нашој нацији — нису били избили у ону висину на којој су били, питање о заједничком језику свих Срба, Хрвата и Словенаца било би несумњиво још тада решено, а од каквог би значаја у прошлости — у свима правцима народног живота — била сила једног, заједничког, језика, о томе мислим не треба говорити.

Тежећи да што јаче приближи и уједначи Јужне Словене, Гај је хтео да се поред латинице у његовим новинама појави и ћирилица. Али најкарактеристичније је у његову раду то што је он стално ишао за тим да свој национализам више наслони на источни, него на западни део нашег народа, сматрајући, како сам каже, да су „Срби сачували у већој чистоћи старе народне црте и обичаје, него остале илирске народности“.¹¹

Ма да Гај својим илирским идејама није освојио цео наш народ, он је ипак урадио много, врло много: створио је хрватску националну свест, повезао је Хрвате у једну целину и оцртао је, на тада замраченом небу народног живота, у светлим и руменим бојама појаву праскозорја велике мисли народног јединства. И тек када се има у виду то да је у оно време народни језик, као једини елеменат националне свести, имао у хрватским странама наше земље много дубљи значај но у српском народном делу, тек онда се може видети од коликог је значаја био Илирски Покрет по Хрватство и унутрашњи живот хрватског народа: од појаве тог покрета почиње, наиме, хрватски народ да улази у историју као нација, чија се психологија толико приближила националној психологији Срба, да их — и Србе и Хрвате — већ године 1848 видимо како се, иницијативом владе београдске, заједнички — и први пут од досељења њиховог у данашње земље своје — боре против заједничког непријатеља.¹²

Али одмах после те борбе, из које су Срби у Аустрији требало ући у Војводину, а Хрвати у самосталну и проширену земљу своју, дошао је апсолутизам, који је својим германизаторским и антидемократским тежњама ишао за тим да угуши пробужену националну свест народну. Под тим режимом прикупљао је хрватски народ своју унутрашњу снагу и, посред криза које избише у јавном и политичком животу његову, он је ипак очувао, и у својој души и даље прерађивао илирску мисао тако, да је она у почетку шездесетих година прошлога века у идејама Штросмајера и Рачкога и у њихову „Југословенству“ добила свој највећи полет и најреалнији значај.

„Просветом слободи“ — тако је говорио Штросмајер, и све његове концепције — и културне, и националне, и политичке — излазиле би из те мисли, која је толико освојила његову душу, да је она била у подједнакој мери и израз његова уверења, и израз његове савести. Народ треба ослободити мрака, мислио је Штросмајер, како би на светлости која ће се просути по духу његову могао видети једино спасење у духовном јединству својему. И најзнаменитији и најбољи сарадник и помогач његов, Рачки, каже: „Народом у правом значењу речи постаје скуп људи једнога језика, једних обичаја, једнога животног типа, истом онда када дорасте до свести о својем духовном јединству, када се осећа једним“; и даље: „Жели ли Југословјенство једним народом у духовном смислу постати, то би имало настојати да се сједини у једном књижевном језику... Ово толи жуђено јединство свих Југословјена, а понајприје Србо-Хрвата и Словенаца, посцјешити би имала Југословјенска Академија“. И зато је и основана Југославенска Академија у Загребу, која је по речима Рачкога имала бити „књижевно средоточје од Соче до Дунава, од Јадранског до Црнога Мора“.

У време оснивања Академије у Загребу (1867 г.), реч књижевност имала је шире значење у књижевном језику но данас. Она је у замисли Штросмајера и Рачког обухватала и науку, и „књижевно средоточје“ о коме Рачки говори, морало је свакојако значити и научни центар. Али то је споредно, и ја бих само хтео да напоменем како значај науке, нарочито националних наука, нико до данас у нашем народу није у лепшим речима оцртао од Рачког.

У једном од свечаних говора својих у Академији, он — председник њезин — каже за науку ово: „Тако имаде она и у нашем

народу оштрине дуалистичкога народнога развоја изгладити и објект полавице народа свести у душевну заједницу. Овај јој је задатак данас олакоћен тим што су објект полавице народа... упућене не више на два, кано некада, него на један свеобћи извор људске просвјете“. ¹³ У тој душевној заједници и изравњавању оштрине дуалистичког развитка био је и за Штросмајера и за Рачког један од највећих идеала њихових. И кад се њиховим напорима, а нарочито настојањем Штросмајеровим, отворило и Свеучилиште у Загребу (1874 г.), онда је Штросмајер написао ове знамените речи: „Уда тијела нашега још су и дан данас растргана. Свеучилиште управо наше свету задаћу има да народ сложи и здружи, да се оно што је неправда и удес худи од тијела нашега отргнуо, и опет мајци нашој опћој приљуби. У самом нашем ужем дому два брата рођена, једне мајке синове, још предсуде неке растављају. Једну крв, једну душу, два лична имена, која једно те исто значе, често пут раздвајају. До Свеучилишта је да те предсуде и размирице престану, да се браћа у једну душу и једну свету намјеру споје.“ ¹⁴

По тим неколиким, и ако бледим потезима, види се јасно да је културно јединство народа „од Соче и Вардара, од Јандранског и Црног Мора“, а нарочито српско-хрватске језгре његове, било главни идеал „Југословенству“. Али као што је Илиризам, поред културно-литерарних, имао и своје политичке тенденције, исто тако је и у Југославизму концепција о културном јединству свих Југословена изазвала и концепцију о државној заједници њиховој. И како су и Штросмајер и Рачки добро знали да су живе силе савремене државе демократизам и национална свест, то су обојица још с почетка свога рада почели будити у народу и демократски свест.

И чим се Штросмајер први пут као бискуп појавио пред народом својим, одмах га је почео овако учини: ¹⁵ „Дух садашњег времена назива се духом слободе, духом једнакости и братимства, духом народности и домољубља.“ С друге стране опет, Рачки одриче сваку вредност историјском праву, истичући како су извор и утока сваком праву, у свако време, само народ и његова свест. „Државници“ — каже Рачки — „који без обзира на ово питање снују основе на хисторичком праву, тер га силом протискују, гдје је с питањем о народности у сукобу, спадају у стару школу прошлости, војују проти садашњости, немају никакове будућности.“ ¹⁶

Та схватања Рачкога била су у првом реду уперена против Мађара, који су у историјском праву тражили наслон својој

политици на Истоку. Разбити мађарске средњевековне традиције и утопије значило је, по мишљењу његову и Штросмајерову, изазвати у народу бар идеју о државној свести, која би кад тад морала наћи свој прави израз у самосталној народној држави.

Према тој концепцији, та држава је требала ући у Аустријску Федерацију као засебна целина. Биограф Рачкога, Загорски, каже ово:¹⁷ „Рачки је, као и Палацки, сматрао да би Аустрију требало измислити, да је није било“; и одмах даље додаје, да је за Рачкога „солидарност Срба и Хрвата био услов прогреса свих балакнских држава“. Рачки опет вели једном:¹⁸ „Бискуп Штросмајер и његови присташи имали су у својем политичком дјеловању од год. 1860 увјек један циљ, једну сврху, један задатак: уједињење на име Хрватске земље и њезину државну самосталност у оквиру хабзбуршке монархије.“ А Смичиклас каже:¹⁹ „Од првога Рачковог говора од год. 1861, кроз више од тридесет година могли бисмо нанизати цијели струк мисли који гласи: „Хрватска самостална јест узданица свега Југословенства“. И нема сумње да је у томе била и њихова политика и њихова политичка акција.

Али ја ћу одмах поменути да се њихова политика није занемаривала само на тој ужој концепцији. Нико не може порицати да је културно јединство свих Јужних Словена, као начело Југославизма, било само вео под којим се крило и политичко и државно јединство њихово. И ако се оно по уверењу Штросмајерову тада није могло остварити; и ако су Штросмајер и његових помагачи ишли за тим да наш народ, који је живео растрган у Аустрији и Мађарској, уједине у једну самосталну хрватску државу, они су — радећи на оном што су мислили да се може постићи — у исто време без икакве суревњивости и ненавидости, топло и искрено помагали велику народну политику Кнеза Михаила, и ако су знали да је по тој политици Србија требала да буде на челу Југословенске државе на истоку и да су Срби, који су у центру круга, „позвани да буду језгро будуће консолидације, а не Хрвати, који су на периферији“ његовој.²⁰

До концепције о уједињењу целог нашег народа, не само једног дела његова, у оквиру Монархије, били су у осталом долазили и неки српски политичари и државници, па, и ако те мисли нису налазиле никаквог одјека у души српскога народа, оне су се ипак јављале, и, рецимо отворено — због тешких прилика у којима се наш народни живот развијао — и морале јављати. И оним Србима који би са претеране националне суревњивости хтели да

умање значај политичког рада Штросмајерова и Рачкога, још више онима који би се дрзнули да у замраченим тренуцима своје душе наруже светао спомен те двојице великих Југословена, ја бих рекао ово: нека не забораве да је после бомбардовања Београда тај исти Рачки, који је „у самосталности Хрватске гледао будућност Југословенства“, написао ове пророчанске речи: „Ми смо се пренули на рик турских топова из београдске тврђаве, те зачели наду да ће овај гнусни чин бити почетак великих чина којима ће Србија бити средиште“. А још мање да забораве да је Штросмајер, који је хтео да растргнуте удове народа у Аустрији и Маџарској прикупи „у оквиру хабзбуршке монархије“ у једну државну заједницу, при освећењу своје цркве у Бакову — тог симбола духовног јединства народног — био изговорио (1882 г.), ове знамените речи:²¹ „Јединство, слога и љубав нашега народа била ми је и јест ми и сада једина и највећа жеља на овом свијету. Ја сам за то јединство, за ту слогу и љубав вазда мислио, вазда радио..... И ја када се будем растајао са овим свијетом, посљедња ће ми молитва бити за јединство народа мог..... Свемогући вјечни Боже, смилуј се мому добром народу и уједини га.“

Ето тако су осећали, мислили и говорили Штросмајер и Рачки... С висине у коју је био зашао у крилатом полету свога генија, могао је Штросмајер орловским погледом својим обухватити цео народ, и у првој искри која је тада у његовој души избила о јединству свих Јужних Словена, заблистало се јединство српског и хрватског народа. А Рачки, који је видео својим очима како се после столетних напора талијански народ уједињује тим што су велика предања нације уздигнута изнад ситних предања покрајина, могао је под окриљем „највећег Југословена“ појачати уверења до којих је у Италији био дошао, и у пуном достојању уз Штросмајера стати на чело оног знаменитог покрета из кога се у хрватском делу нашега народа развила српско-хрватска свест.

И кад се данас каже да је²² „свест о јединству Срба и Хрвата резултат културног развитка Срба и Хрвата у XIX веку“, онда никада не треба губити из вида то да је у процесима који ће је изазвати, хрватски народ морао чинити веће напоре од српскога, не само по томе што је у српском делу народа народна свест струјала из народа према народној интелигенцији, а у хрватском обрнуто, већ и по томе што је Загреб често, врло често, да не кажемо свакад, био лишен онога слободног даха у коме је била и највећа драж и највећа моћ Београда.

Али, и ако је српско-хрватска народна мисао својом силом захватила не само Србе и Хрвате, већ и Словенце, она ипак сама собом, као једини елеменат заједничке свести, није могла на неравнинама које нам је историја оставила, створити основицу заједничком животу нашем. Потребна је била још једна мисао, која ће у свеколиком хрватско-словеначком народном делу изазвати распадање старих менталних и моралних формација. И тек кад је удружена српско-хрватска омладина, наслањајући се на националну-српско-хрватску-свест која је већ постојала, пробудила и утврдила у народу и демократску свест, тек од тог времена могла је заједничка свест, као синтеза двеју свести, националне и демократске, нашем данашњем национализму дати главно обележје и реалну садржину његову у демократском и моралном осећању солидарности с нашим народом и с широким масама његовим. Та свест спојила је у једну мисао Београд, Загреб, Љубљану и, бришући контуре оних кругова који су били описани око Београда и Загреба, створила је једну нацију — српско-хрватско-словеначку нацију.

Али, ако је васкрс те нације свој прави израз добио тек у уједињеној отаџбини нашој, народ — српско-хрватско-словеначки народ — био је, ако бих тако смео рећи, етнобиолошки уједињен много, много раније, — још онда када се по мраку који је међу нама био на јединство — још мање на уједињење — његово није могло ни помишљати.

То *етно-биолошко* јединство, као израз наше заједничке крви и свих појава које заједничка крв рађа — појава и психичких, и духовних, и менталних — везивало је у једну латентну целину све крајеве наше земље и, распростирући се на целу земљу нашу, обухватило је много већи простор од онога у коме постоји јединство српско-хрватског језика.

Ја ћу покушати да само у неколиким пртама обележим узроке који су га изазвали и процесе који су га формирали, верујући да ће се права моћ његова указати у пуној светлости тек онда кад латентне, потенциалне енергије које су у њему покопане, културним процесима дођу до своје праве вредности.

У нашем народу — при досељењу његову у данашње крајеве — није било никакве кохезије, и до те кохезије није могло доћи ни онда кад је он већ био створио своје садашње државе.²³ Национални сентиментализам наших дана тада није постојао, а народ, прецепљен религијом на два дела, није могао доћи до културне

идентичности у једном периоду историјском у коме је религија била једини диспенсатор културе. И да су племена наша у даљем развоју својем остала територијално одвојена, та племена не би можда постала једном нацијом ни у овом времену нашем у коме вера не даје обележје нације.

Али после турске инвазије настала су померања народних маса, и та померања су трајала око 500 година.

Хрватске струје избиле су према северу и западу. Један део хрватског народа дошао је у том померању чак до Беча и у Моравску, други је избио до мора, па чак и преко мора. У XVI веку велики број Хрвата пребегао је у Крањску и Штајерску.

Али још много већа померања маса изазвала су у том периоду у српском делу народном, у коме, тако рећи, нико није остао на старом месту. Нарочито је било у покретима становништво динарских и централних области Балканског Полуострва. Нека од тих „метанастанасичких“ кретања²⁴ завршила су се у оквиру Балканског Полуострва, а нека су народ извукла и изван оквира његова — на север — у земље преко Саве и Дунава, у Панонске крајеве, тако да је Балканско Полуострво добило у тим крајевима продужење своје етнографије и своје цивилизације. Најактивнија између свих била је динарска метанастанасичка струја. Читави ројеви народа излазили су из улишта оних народних маса које су биле размештене по Херцеговини, Црној Гори, по крајевима између Скадра и Копаника, и крајевима Јужне Мораве и северног Вардара. У тим покретима избила је динарска струја својим вршком на северу до Пеште, на западу до мора, на северозападу, преко Жумберка, до Птуја, Марибора и Љубљане.

У таквим приликама сплеле су се етничке групе и религије, измешао се цео народ, и композиција старе популације или се преиначила или у целини изменила — једном речи створио се нов етнички космос, и у томе космосу — у коме су многи православни Срби покатоличени и поунијађени, у коме су многи Хрвати постали Словенцима, и обратно, многи Словенци Хрватима — добила је посебна племенска крв прицепе крви осталих племена, и из тих прицепа крви изашло је и етно-биолошко јединство нашега народа.

Г. Цвијић је у својим досадашњим студијама о насељима српских земаља изнео утицаје разних метанастанасичких струја у оквиру Балканског Полуострва, и на тај начин се, из података које је проверио и утврдио, несумњиво може закључити да међу Србима

и Хрватима који станују на Балканском Полуострву постоји етно-биолошко јединство. Он је у томе правцу у својим студијама, нарочито у последње време, зашао и у остале области наше земље, и по првим контурама тог рада његова види се да то јединство постоји и у тим крајевима њезиним. И каква се лепа случајност јавља у резултатима до којих је наша наука дошла баш у питањима јединства народног: док је секретар Југославенске Академије у Загребу утврдио да у језику Срба и Хрвата нема никакве разлике, председник Српске Краљевске Академије у Београду утврдио је да међу нама, Србима, Хрватима и Словенцима, струји једна крв, да су наше моралне, психичке и интелектуалне предиспозиције исте.

И данас, када слободна мисао народна има да проструји по свима дубравама и долинама наше лепе земље, данас када она и у забаченим кутићима њезиним из успаваних енергија народне душе има да избије искру свога освештања, ми ћемо — не вређајући своју славну прошлост, утврђујући своју лепу садашњост — учинити да јој изградимо и славну будућност, не просветом слободи, као што је то хтео наш велики учитељ, — јер слобода је ту, — већ просветом унутрашњем изједначењу народном.

Замислите — у једном изузетно светлом тренутку ваше душе — један народ који у V веку напушта своја огњишта и — не знајући где ће се зауставити на путу својему — силази са Карпатских висова у Панонске заравни и, отуд даље, у данашње земље своје; замислите како сила историјска тај народ, на размеђу истока и запада, цепа; замислите колико је, са тог цепања његова, било беде, патње и сваковрсних страдања, колико мука, печали и вапаји, колико ничим незаслуженог понижења и увреда његова поноса, колико демонски постављених гатова и устава по као кристал бистрим потоцима којима је струјао његов дух и његова мисао; — замислите једном речју колико је била трњем засута и коликом крви орошена стаза кроз коју ће у низу дугих векова проћи живот тога народа; и погледајте како се кроз измаглицу што се дигла изнад још вруће и у тле неупијене крви његове — тог јединог порфира његове утехе, његове наде, части и достојанства — види у јасној светлости величанствена поворка првих избраника његових где са припаљеним воштаницама и с тихим молитвама прилази Вечности и ту, пред њом, на олтару Права, Правде и Слободе, ствара јединство народно... Ето вам, у визији, слике наше историје, која је у садашњем поколењу у аманет оставила народно јединство. Оно је

данас ту, међу нама, али светлост — унутрашња светлост — која душе из тмине васкрсава, још није међу нама, и мир — потпун мир — још није освојио срца наша. Учинимо ми да се пролетње буре на уранку нашег заједничког живота стишају, и довршимо ону, вековима очекивану, зграду коју су наши стари стварали својом крви и напорима својег генија. Напред с вером, без страха, у заносу и смелом залету, према великој Југословенској Мисли!

ИЗВОРИ И ДОПУНЕ

¹ Познати Немац Хелферих, бивши секретар државне ризнице, израчунао је да је пред рат национални иметак Немачког Царства представљао вредност од 300 милиарди марака. Кад се има у виду то да је по његову рачуну народ Рајха зарађивао годишње 43 милиарде марака, а трошио свега 34 до 34,5 милиарде, то онда значи да се национални иметак немачки повећавао годишње за 8 до 8,5 милиарди марака, т.ј. за 10 до 11 милиарди франака. (v. Dr Helfferich, *Deutschlands Volkswohlstand*, 1888-1913). С друге стране, француски национални иметак се повећао годишње за 3 до 5 милиарди франака, а енглески, по рачуну Лојда Џорџа, за 7 до 10 милиарди франака, (v. Giraud, *Histoire de la Grande Guerre*, 1919, str. 265). — Немачка се, у тежњи да економски завлада целим светом, бојала и „велико-српске идеје“ и сматрала је да ће њен „*Machtbereich*“ ишчезнути у области наших земаља — чак и у Прагу и у Трсту — ако та идеја победи. (v. Lenz, *Macht und Wirtschaft*, str. 200).

² Србија и Црна Гора изгубиле су у светском рату 23% свога становништва из године 1914, Русија 9%, Италија 6%, Велика Британија 3,7% и т. д. (v. Hickmann, *Geographisch-statistischer Universalatlas*, 1921, str. 58).

³ В. Ст. Станојевић, *Борба за самосталност католичке цркве у Немањинској држави* (Издање Српске Краљевске Академије, 1912 г.) и Ст. Новаковић, Неколика тежа питања из српске историје (*Годишњица XXXII* стр. 14, и даље). — У другој једној својој студији (*Хералдички обичаји у Срба у примени и књижевности*, *Годишњица VI*, стр. 13) каже Новаковић да се у Србији Средњег Века „литерарна и религиозна култура наслањала на исток, а материјална, трговачка и војничка више на запад“.

⁴ В. Станојевић и Ђоровић, *Одабрани извори за српску историју*, I, стр. 63, 1921.

⁵ V. St. Stanojévitch, *La civilisation du peuple serbe au moyen âge. Revue de l' Orient Chretien, deuxième serie*, t. X, 1915, str. 289.

⁶ В. Ј. Цвијић, *Географски и културни положај Србије* (*Говори и Чланци*, II књ., стр. 29-51).

⁷ V. Чланак V. Jagića, *O hrvatskoj glagoljskoj književnosti*, у Водниковој *Povjesti hrvatske književnosti*, Zagreb 1913, стр. 10.

⁸ V. Баргенштајн, *Кратак извештај о стању расејаног многобројног Илирског народа*, у преводу Сандићеву, 1866 г., стр. XXVI

⁹ V. Марјановић, *Савремена Хрватска* (Издање Српске Књижевне Задруге, Београд 1913, стр. 51).

¹⁰ Тим одважним чином, каже Г. Шишић, т. ј. „уређењем јединствене ортографије и Вукове штокавштине, Гај је извео највеће дјело своје, одстранивши њиме и последњу заграду, што је дијелила Хрвата од Хрвата, а онда Хрвата од Србина“. V. Ferdo Šišić, *Hrvatska Povijest* III dio, str. 194.

¹¹ То је тврдио познати историк илиризма Платон Кулаковски. - V. А. Белић, *Србија и Јужнословенско питање*, 1915, стр. 70.

¹² Мађарски историк Jesef R. Thim објавио је, ту скоро, на основу досад непознате грађе бечких и пештанских архива, студију о покушају стварања велике краљевине Јужних Словена пре седамдесет година. — V. J. Радонић, *Србија као Јужнословенски Пијемонт* и т.д. (Нови живот, књ. VI, стр. 101–102.)

¹³ V. Smičiklas, *Život i djela D-ra Franje Račkoga*. (Izdanje Jugoslavenske akademije, 1895, str. 61).

¹⁴ V. Smičiklas, *Nacrt života i djela Biskupa J.J. Štrosmajera*. (Izdanje Jugoslavenske Akademije, 1906, str. 318).

¹⁵ Ibid., str. 10.

¹⁶ V. А. Белић, *op. cit.*, стр. 73.

¹⁷ V. Zagorsky, *Francois Rački et la Renaissance scientifique et politique de la Croatie*, Paris, 1909, str. 157–158.

¹⁸ V. Smičiklas, *Život i djela etc.*, стр. 33.

¹⁹ Ibid., стр. 43.

²⁰ V. М. С. Пироћанац, *Кнез Михајло и заједничка радња балканских народа*. Београд, 1895.

²¹ V. Smičiklas, *Nacrt života etc.* стр., 36–37.

²² V. А. Белић, *op. cit.*, стр. 60.

²³ V. St. Novaković, *Les problemes serbes*, *Archiv fur Slavische Philologie*. XXXIV. 1913. стр. 103.

²⁴ V. Cvijić, *La Peninsule Balkanique*, Paris, 1918, стр. 112–126.